

IMOM MOTURIDIY

XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER

المركز الدولي للبحوث العلمية

Jurnalga maqolalar qabul qilish
uchun maxsus veb-sayt:

www.maturidijournal.uz

+998971 244-35-36

@maturidiyuz

www.maturidiy.uz

info@maturidiy.uz

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal

ISSN 2181-1881

MOTURIDIYLIK

THE MATURIDIYYA - الماتريدية - МАТУРИДИЗМ

Narsalarning asl mohiyatini
bilishga olib boradigan yo'llar - hissiy anglash,
rost xabar va aqlidir.

2/2023

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матүридизм

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Музаффар КОМИЛОВ – тарих фанлари номзоди, доцент

Нуриддин ХОЛИҚНАЗАРОВ – Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий

Шоазим МИНОВАРОВ – Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази директори

Давропбек МАХСУДОВ – тарих фанлари доктори, доцент

Зоҳиджон ИСЛОМОВ – филология фанлари доктори, профессор

Аҳаджон ҲАСАНОВ – тарих фанлари доктори, профессор

Шовосил ЗИЁДОВ – тарих фанлари доктори, доцент

Жамолиддин КАРИМОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аҳмад Саъд ДАМАНҲУРИЙ (أحمد سعد الدمنهوري) – илоҳиёт фанлари доктори

Маҳмуд Эрол ҚИЛИЧ (Mahmud Erol KILIÇ) – доктор, профессор, IRCICA Бош директори

Назир Мухаммад АЙЁД (نظير محمد عياد) – илоҳиёт фанлари доктори, Ал-Азҳар мажмуаси Ислом тадқиқотлари академияси Бош котиби

Режеп ТУЗЖУ (Reser Tuzcu) – илоҳиёт фанлари доктори, профессор, Салжук университети ҳузуридаги Имом Мотуридий тадқиқот маркази директори

Аширбек МУМИНОВ – тарих фанлари доктори, профессор, IRCICA Бош директорининг дастурлар бўйича маслаҳатчиси

Камалуддин Нурдин МАРЖУНИ (Kamaluddin Nurdin Marjuni) – илоҳиёт фанлари доктори, Малайзия ислом фанлари университети кафедра мудири

Дониёр МУРАТОВ – тарих фанлари номзоди, доцент

Одил ЭРНАЗАРОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Ўзбекистон Республикаси Дин ишлари
бўйича қўмитасининг 2023 йил 8 июндаги
03-07/4601-сонли ҳулосаси асосида тайёрланди.

Муассис:

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ
АКАДЕМИЯСИ ҲУЗУРИДАГИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО
ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Жамолиддин Каримов,
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Масъул муҳаррир:

Зафар Фахриддинов,
*Исломишунослик фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)*

Саҳифаловчи:

Зарифжон Арслонов

Дизайнер:

Зарифжон Ғуломов

“Мотуридийлик” журнали
Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация
комиссиясининг 2021 йил 30 декабрдаги 310/10-
сон қарори билан диссертация асосий илмий
натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий
нашрлар рўйхатига киритилган.

Журнал 2021 йил 12 декабрда Ўзбекистон
Республикаси Президенти Администрацияси
ҳузуридаги Ахборот ва оммавий
коммуникациялар агентлиги томонидан
№1139 рақами билан рўйхатга олинган.

Таҳририят манзили:

Тошкент шаҳар, Шайхонтохур тумани,
Абдулла Қодирий кўчаси, 11-уй.

E-mail: maturidijournal.uz

Web-sahifa: info@moturidiy.uz

Телефонлар: (+99871) 244-35-21,
(+99871) 244-35-47

МУНДАРИЖА

ИСЛОМШУНОСЛИК

Ibrohim Usmonov.

Шариат ва тасаввуф: герменевтик ёндашувлар (Ҳаким Термизий асарларида юридик герменевтика)..... 4

Zafar Fakhriddinov.

Ҳаким Термизийнинг тафсир ва таъвил борасидаги қарашлари 13

Numonjon Turayev.

Имом Бухорийнинг “ат-Тарих ал-кабир” асаридаги “тафарруд ар-ровий”га доир услуби..... 20

Doston Mustafayev.

“Ҳошия ала ал-Кашшоф” асарининг тафсиршуносликдаги аҳамияти 28

ДИНШУНОСЛИК

Komiljon Shermukhammedov.

Мисрдаги “Мусулмон биродарлар” таъсирида шаклланган экстремистик ҳаракатлар: киёсий таҳлил 36

Shukrullo Jurayev.

Муҳаммад Шайбоний асарларида тинчлик тамойилларининг акс этиши 46

Dilfuza Zakirova.

Динлардаги таъқиқ тушунчасига доир қарашлар таҳлили 55

Elyorjon Saminov.

Радикализм – экстремизм ва терроризмга элтувчи сўнгги босқич 63

ИСЛОМ ТАРИХИ

Muzaffarkhon Joniyev.

Совет даврида Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарлари (1920-1930 йиллар)..... 70

Oybek Sotvoldiyev.

Табақот жанрининг юзага келиш ва ривожланиш тарихи 80

Sayqal Ahmedov.

Мовароуннаҳр мўғуллар ҳукмронлиги даврида 87

ИСЛОМ МАНБАШУНОСЛИГИ

Doniyor Muratov.

Абдуллоҳ Субазмунӣ ва унинг “Кашф ал-Осор” асари 94

Mas’udkhon Ismoilov.

Хожа Муҳаммад Порсо “Ҳафтоду се фирқа” рисоласининг исломдаги фирқаларни ўрганишдаги аҳамияти 104

Zokhidjon Abdullayev.

Имом Бухорийнинг “Халқ афъол ал-ибод” асари ва унинг ёзилиш услублари 112

Saidmuhammadkhon Muhibullayev.

Камолиддин Баъзий Таржимаи холи ва яшаган давридаги илмий, ижтимоий ва сиёсий муҳит 122

Maftuna Muminova.

Navoiy asarlarida ustoz-shogird g’oyalarining manbaviy va milliy asoslari..... 130

Malika Nosirova, Saidakhon Asqarova.

Mahmud Zamaxshariyning “al-Mufasssal fi san’at al-e’rob” asaridagi she’riy parchalar tasnifi 137

Dilfuza T. ZAKIROVA,
Independent researcher, Doctor of
Philosophy in Islamic Studies.

A.Kadiri str. 11, 100011, Tashkent, Uzbekistan.

E-mail: dilfuza.zakirova89@gmail.com

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023-2/7

ДИНЛАРДАГИ ТАЪҚИҚ ТУШУНЧАСИГА ДОИР ҚАРАШЛАР ТАҲЛИЛИ

ANALYSIS OF VIEWS ON THE CONCEPT OF PROHIBITION IN RELIGIONS

АНАЛИЗ ВЗГЛЯДОВ НА КОНЦЕПЦИЮ ЗАПРЕТА В РЕЛИГИЯХ

КИРИШ

Психология, ахлоқ, дин ва ҳуқуқ фанларида умумий бўлган бир қараш мавжуд. Унга кўра, ҳар бир киши бахтли ва саодатли яшай олиши учун айрим хоҳиш ва истакларини жиловлаши ҳамда ўзини бир интизомга солиши лозим бўлади. Фақат ўзини ва ўз манфаатларини ўйлаш, шахсий хоҳишларининг кетидан қувиш инсонни манманликка ва ўзини тўхтатиб тура олмайдиган шаклда истакларга эргашishга олиб боради. Бу ерда муҳим бўлган нарса меъёр ва чегарадир. Жамиятда мана шундай меъёр ва чегараларни урф-одат, дин ва қонун белгилаб беради. Буларнинг ичида жамиятга таъсири жиҳатидан алоҳида ўринга эга бўлгани бу дин омилдир.

Дин ўзидаги муқаддас тушунчалар ва кучли эътиқод тизими билан унга эргашувчи инсонларни меъёрда ушлаб тура олади. Лекин дин айрим тасаввурлар ва кўр-кўрона эътиқод тизимидан иборат дегани эмас. Балки у норма ва эътиқодларнинг муайян тарбиявий ва ижтимоий негизлари бор тизимдир. Шу сабабли ҳам инсониятнинг ахлоқсизланиш даражаси ортиб бораётган XXI асрда динга бўлган эҳтиёж тобора ортиб бормоқда.

Аслида позитив илм-фан асосида диннинг ўзини таҳлил қилиш мушкул. Зеро, ундаги категориялар илм-фан категорияларига мос келмайди. Аммо дин таълимотларининг оқибати ва жамиятга қилган таъсирига позитив илм-фан асосида баҳо бериш мумкин. Маълумки, ҳар бир

жамиятда, жамиятнинг ҳар бир бўғинида ўзига хос таъқиқ бор. Динлар ҳам бундан мустасно эмас.

Ғарб диншунослигига кўра, диний эътиқодларнинг дастлабки шакли бўлган тотемизм¹ ибтидоий, ғоят содда диний эътиқоднинг бир тури бўлиб, у қадимги замондаги уруғ-қабила аъзоларининг муайян бир ҳайвон, ўсимлик билан ғайритабиий алоқаси, яқинлиги, қон-қариндошлиги бўлган деб ҳисоблаб, уларни муқаддаслаштирган. Тотемизм муайян кишилар гуруҳининг табиат, ташки муҳит билан боғлиқлигини ифодаловчи дастлабки шаклларида бири эди. Ҳар бир қабила ёки уруғ ўз шароити ҳамда имкониятларини кўзда тутиб, баъзи ҳайвонларни овлар ва улар ҳақида етарли маълумотларга эга эди. Бундай ҳайвонларни яқиндан билиш уларнинг ўз уруғи билан яқинлиги ёки қон-қариндошлиги ҳақидаги тасаввурни келтириб чиқарган. Натижада баъзи ҳайвонлар, кейинчалик эса, ўсимликнинг баъзи навлари ҳам муайян уруғ аъзоларининг аجدоди – тотемидир, деган тасаввур шаклланишига олиб келган. Шу боисдан кейинчалик уруғ аъзолари тотемнинг “ёрдамига” кўз тиккан, уни муқаддаслаштириб, ўз ҳомийлари деб ҳисоблашган. Сеҳр йўли билан унга таъсир қилишга уринишган. Тотем муқаддас билинган, ҳимоя қилинган, эъзозланган, уни ўлдириш, истеъмол қилиш ман этилган. Фақат айрим ҳолларда, яъни тантанали кунларда тотем ҳисобланган ҳайвон ёки ўсимликни махсус расм-русумга риоя қилинган ҳолда истеъмол қилиш мумкин бўлган. Уруғ аъзоларида шундагина тотемнинг куч-қуввати кишиларга ўтади ва у келгусида ҳам уруғнинг ҳомийси бўлиб қолади, деган тасаввур бўлган. Кейинчалик, тотемизм доирасида таъқиқларнинг бутун тизими пайдо бўлди. Улар “табу”² деб номланди ва ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг муҳим механизмини ташкил этди (Яблокова М., 1995:27).

АСОСИЙ ҚИСМ

Диншуносликда таъқиқлар “табу” деб аталган. Эски Полинезия тилида “кўрсатилган” ва “белгиланган” деган маънодаги, Гавай оролларида “капу”, Микронезия оролларида “тамбу” деб

¹ Тотемизм сўзи Шимолий Американинг Ожибва қабиласининг тилидан олинган бўлиб, «унинг уруғи» деган маънони англатади.

² Биринчи бор 1771 йил Ж. Кук томонидан ишлатилган.

Аннотация. Диний нуқтаи назардан инсониятнинг бахтли ва фаровон ҳаёт кечириши учун баъзи амаллардан тийилиши лозим. Бундай таъқиқлар ва меъёрлар ҳар бир дин ва халқларнинг ўз нормаларига асосланган бўлиб, уларни бажармаган кимсаларга муайян жазолар қўлланилган. Ушбу таъқиқлар турли динларда ҳар хил номлар билан аталиб, бир-биридан фарқли бўлган. Мазкур мақолада айнан шундай таъқиқларнинг илк кўринишлари, ҳар хил динларда турлича акс этиши ва таъқиқларнинг даражалари каби мавзуларда сўз юритилади. Шунингдек, динлардаги таъқиқларнинг ривожланиш босқичлари ва бу борада тадқиқот олиб борган олимларнинг фикрлари батафсил ёритилган. Яҳудий динида ҳам мицва номли қўрсатмалар тўпламининг аксари таъқиқлардан иборат эканини гувоҳи бўлишимиз мумкин. Ислом динида эса таъқиқларнинг турли даражалари бўлиб улар ҳаром, макруҳ таҳримий, макруҳ танзиҳий, мубоҳ каби қисмларга ажратилган.

Калим сўзлар: Таъқиқ, тотемизм, табу, мицва, яҳудийлик, христианлик, фарз, вожиб, суннат, мустаҳаб, мубоҳ, ҳаром, макруҳ.

Abstract. In order for humanity to live a happy and prosperous life, it is necessary to refrain from certain actions. Such prohibitions and norms are based on the norms of each religion and people, and certain punishments were applied to those who did not fulfill them. These prohibitions were called by different names in different religions and were different from each other. This article deals with topics such as the first appearance of such prohibitions, their different manifestations in different religions, and the levels of prohibitions. Also, the stages of the development of prohibitions in religions and the opinions of scientists who have conducted research in this regard are covered in detail. In the Jewish religion, we can see that most of the set of instructions called mitzvah consists of prohibitions. In the Islamic religion, there are different levels of prohibitions, which are divided into parts such as haram, makruh tahrimi, makruh tanzihi, and mubah.

Keywords: prohibition, totemism, taboo, Mitzvah, Judaism, Christianity, fard, wajib, sunnah, mustahab, mubah, haram, makruh.

Аннотация. С религиозной точки зрения для счастливой и благополучной жизни человечества, необходимо воздерживаться от определенных действий. Такие запреты и нормы основывались на нормах каждой религии и народа, и к тем, кто их не выполнял, применялись определенные наказания. Эти запреты назывались по-разному в разных религиях и отличались друг от друга. В данной статье рассматриваются такие вопросы, как первое появление таких запретов, их разные проявления в разных религиях, уровни запретов. Также подробно освещаются этапы развития запретов в различных религиях и мнения ученых по этому вопросу. В иудаизме мы видим, что большая часть набора инструкций, называемых мицвой, состоит из запретов. В исламе существуют различные уровни запретов, которые делятся на такие части, как харам, макрух тахрими, макрух танзихи и мубах.

Ключевые слова: запрет, тотемизм, табу, мицва, иудаизм, христианство, фард, ваджиб, сунна, мустахаб, мубах, харам, макрух.

юритиладиган бу сўз европаликларнинг тилида “табу” шаклида диншуносликка кириб келган. “Табу” атамаси муқаддаслиги сабабли тегиш мумкин бўлмаган нарса, айтиш мумкин бўлмаган сўз, қилиниши ман этилган амал, бир нарсадаги мавжуд ғайриоддий бир куч мазмунини билдиради. Аммо бугунги кунда кўп ҳолларда “табу” деганда диний таъқиқлар тушунилади.

Умумий қабул қилинган фикрга кўра, табу эътиқодининг асосий хусусиятларини аниқлаган олим социолог Ж.Кук бўлган. У Тонго оролида 1777 йилда маҳаллий қабилалар орасида олиб борилган тадқиқотлар натижасида кейинчалик “табу”, деб аталган эътиқод мотивларини аниқлаштирган.

Зигмунд Фрейднинг фикрича, инсоният тарихида биринчи ахлоқий меъёрлар таъқиқи сифатида топилган тушунча бу табудир. Табу нафақат таъқиқ, балки, муқаддас нарса сифатида ҳам тушунилган. Уни бузган инсон нафақат жазога, балки, Худонинг қаҳрига ҳам учрайди, деб ҳисоблашган. Табунинг шаклланишида олимлар биринчи ўринга кўркувни қўйишган. Бунга сабаб қилиб, ибтидоий одамларнинг табиат ҳодисалари олдидаги ожизлиги ва тушунмаслиги, деб ҳисоблашади. Бунга З.Фрейднинг қуйидаги фикрини мисол қилишимиз мумкин: “Барча диний ғояларнинг келиб чиқиши бир хил эҳтиёжнинг борлигидандир, яъни ўзини ўзиданда

кучли бўлган табиатдан ҳимоя қилишга бўлган эҳтиёж сабабдир” (Фрейд 3., 1991:33).

3.Фрейдга кўра, кўрқув ҳисси диний эътиқодларнинг дастлабки шакли – тотемизмни келтириб чиқарди. “Тотем истеъмол қилинадиган ҳайвон – у хавфли ёки хавфсиз, кам ҳолларда ўсимлик ёки табиат кучлари ёмғир, сув бўлиши мумкин ва унинг бутун бир оилага боғлиқлиги бўлган. Тотем, биринчи навбатда, бутун оиланинг аждодидир.

С.Токарев ўзининг “Диннинг ибтидоий шакллари” асарида ибтидоий динларнинг ривожланиш босқичини таҳлил қилган ҳолда, тотемизмга шундай таъриф беради: “диний эътиқодларнинг асосий шакли бу тотемизмдир. Тотем сифатида ҳайвонлар, камдан-кам ҳолда ўсимликлар, унданда камроқ ҳолда бошқа нарсаларни учратиш мумкин. Инсон ва тотемнинг ўзаро боғлиқлиги, тотемни ўлдирмаслик ва унинг гўштини истеъмол қилмасликда ифодаланади” (Токарев Р., 1992:536).

Аммо бу таъқиқ ҳамма жойда ҳам бир хил эмас эди. Баъзи қабилаларда тотемни ўлдириш таъқиқланган, лекин у бирор-бир киши томонидан ўлдирилса, истеъмол қилишга рухсат берилган. Бошқа қабилаларда эса аксинча, тотемни истеъмол қилиш таъқиқланади. Лекин ўлдирилса, бу қабила одатини бузиш деб ҳисобланмаган.

Тотемистик маросимларни бажариш давомида тотем билан сеҳрли алоқани мустаҳкамлаш учун, унинг гўштини истеъмол қилишга нафақат рухсат берилган, балки урф-одат сифатида қаралган. Тотем гўштини умуман истеъмол қилмаслик ёки ҳаддан ошиқ кўп истеъмол қилиш, ҳар икки ҳолатда ҳам инсон билан тотем ўртасидаги алоқани йўқотади, деб ҳисоблашган. Ибтидоий инсонлар учун тотем кўрқув ҳиссини уйғотган. Шунингдек, жамиятнинг ҳар бир аъзоси табуга тегишли бўлган таъқиқларга риоя қилиши шарт бўлган. Ўз вақтида ҳатто бу таъқиқларга риоя қилмаганлар ўлим жазоси билан жазоланган (Токарев С., 1964:12). Ҳозирги кунда ибтидоий инсоннинг дунёқарашини тўлиқ шакллантиришнинг иложи бўлмагани учун барча табуларнинг иррационаллик даражасини тўлиқ исботлаш мумкин эмас (Кощеева М., 1998:12).

Ғарб диншунослари табу тушунчасининг келиб чиқиш ва ривожланиш босқичини таҳлил қилиб, ҳулоса қиладиларки, табу бу фақатгина таъқиқ эмас, балки унданда кўпроқ нарсани англатади. Табу – бу тушунтириш ва исбот талаб қилмайдиган аксиомадир. У инсон ва жамият

олдида қатъий бажарилиши лозим бўлган амалдир (Энсева Е., 2000:22).

Диншунос олимлар табуни бир неча турга таснифлайдилар. Уларга кўра, табуни табиат, инсон, жамият, жамиятнинг бошқа аъзоларга ва ўзига бўлган муносабатга бўлиш мумкин. Табуларнинг яна бир гуруҳи бирламчи ижтимоий иерархияни ўрнатишга қаратилган бўлса, учинчиси эса инсонларни бошқарадиган маънавий ва ахлоқий тамойилларнинг мавжудлигини очиб берган.

МУҲОКАМА

Ғарб олимлари табу ҳақида бир неча фикрларини ва фаразларини билдириб ўтишган. Жумладан, З.Фрейднинг фикрига кўра “табунинг мақсади бу аввало баъзи шахсларни, масалан, раҳбарларни, руҳонийларни, ашёларни ва бошқа нарсаларни ҳимоя қилиш. Иккинчидан, аёллар ва болаларни, оддий инсонларни сеҳр-жодудан, руҳонийлар, қабила раҳбарларидан ҳимоя қилиш. Учунчидан, жасадларга тегиш ёки маълум овқатларни истеъмол қилиш каби хавфлардан ҳимоя қилиш. Тўртинчидан, инсонларни жинларнинг зулмидан ҳимоя қилиш ва бешинчидан, янги туғилган ва туғилмаган болаларни, уларнинг ота-онасини турли хавфлардан ҳимоя қилиш” каби вазифалардир. Юқоридагилардан ҳулоса қилишимиз мумкинки, ушбу таснифда табу инсон ва жамиятни ижтимоий ҳамда сеҳр-жодудан ҳимоя қилувчи вазифасини бажарган.

Бошқа бир тасниф Ж.Фрэзер томонидан киритилган бўлиб, у табуни қуйидаги гуруҳларга ажратиб чиққан:

биринчи гуруҳга қабиланинг хавфсизлиги ва инсонларнинг соғлиғини ҳимоя қилиш мақсадида бошқа қабила вакиллари билан алоқа қилмаслик; иккинчи гуруҳга ёвуз руҳларнинг таъсирини олдини олиш мақсадида юзни ёпиб юриш;

учинчиси эса сочга оид бўлиб, бахтсизликни олдини олиш мақсадида соч олдириш учун махсус маросимлар ўтказилган;

тўртинчи гуруҳга инсон ҳаёти учун хавфли ва ёмон келтирувчи тугунлар, яъни сеҳрдан ҳимоялаш;

бешинчи гуруҳга марҳум инсонларнинг исмларини баланд овоз билан айтиш уларга нисбатан ҳурматсизликни келтириб чиқариши,

олтинчи гуруҳ тангри номига нисбатан бўлиб, у орқали бошқаларга зарар етказмаслик назарда тутилган. Ушбу таснифлаш юқоридаги таърифлар орасида батафсилроқ бўлиб, мавжуд таъқиқларнинг барчасини ўз ичига қамраб олган. Шунингдек, бу таъқиқларнинг барчаси инсон ва табиатнинг боғлиқлигини кўрсатиб берган (Фрэзер Д., 1983:188–250).

Табу яна 2 гуруҳга ажратилади: пок ва нопок табу. Пок табу бу рухсат берилган, фойда келтирадиган нарсаларга нисбат қилинса, нопок табу эса, ўз навбатида, зарар берувчи сифатида қабул қилинган. Масалан, яхудийлик ва ислом динида истеъмол учун ножоиз бўлган истеъмол маҳсулотлари бунга мисол бўлади (Фрэзер Д., 1983:188–250).

Шу билан биргаликда, олимлар табу ҳақида бир неча фикр ва қарашларини билдириб ўтишган. Профессор С.Тоу ахлоқ қонунларининг бир қисми табуда ўз ифодасини топган, деб ҳисоблаган. В.Вундтнинг фикрига кўра, табу – бу инсониятнинг энг қадимги ёзилмаган ахлоқ кодекси ҳисобланади. А.Рэдклифф-Браун жамият аъзолари ўртасидаги муҳим бўлган қадриятларни мустаҳкамлашда ва сақлаб қолишда табунинг ўрни каттадир, деб таъкидлаган.

Этнограф олимлар эса табуни тотем ва тотемизм билан боғлиқ, деб ҳисоблашиб, табу ўз кучини руҳлардан олишини таъкидлашган. Шунингдек, табуга тегишли бир неча маросимлар мавжуд деган фикрни ҳам билдиришган. Табу бир нарсадан бошқасига кўчиш характериға эга. Масалан, табу ҳисобланган қирол, руҳоний, сеҳргар, касал, ҳайз кўрган аёллар оёғи босган тупроқлар ҳам табу сифатида қабул қилинган.

Диншунос ва социологлар маълумотларига кўра, табунинг энг ёрқин намуналарини Австралия қабилаларида кўриш мумкин. Уларни 5 гуруҳга ажратишган:

Биринчиси, диний ҳаётни бошламаган кишиларнинг муқаддас ашёларга тегинмаслиги;

Иккинчиси, ибодат вақтида қўлланиладиган воситаларнинг аёлларга умуман кўрсатилмаслиги;

Учинчиси, диний маросимларни бошқарадиган инсонлар қабила аъзолари билан гаплашиши ман этилиши,

Тўртинчиси, диний қўшиқларни аёллар эшитиши таъқиқлангани;

Бешинчиси, баъзи диний маросимларнинг яланғоч ҳолда бажарилиши ва муқаддас бўлмаган кийимларнинг ечилиши.

Шунингдек, табу объектига кўра, 3 гуруҳга ажратилади:

Биринчиси, ҳайвон табуси бўлиб, “тотем”, деб белгиланган ҳайвонлардан, масалан бўри, айик, бургут, сигир, итларни ўлдириш таъқиқланган. Хусусан, ҳаёти чорвачилик билан боғлиқ қабилаларда ҳайвон эъзозлаш ва бундан келиб чиққан “ҳайвон тотеми” ғайритабиий ва сеҳрга оид бир муносабат доирасида шаклланган бўлиб, муайян ҳайвонларга катта эътибор берилган ва кейинчалик бу эътибор муқаддаслик тушунчасига айланган.

Иккинчиси, инсон табуси бўлиб, унга кўра, янги туғилган бола, касал инсон ва вафот этган киши, раҳбар табуси, душман табуси ва балоғатга етган аёллар ҳайз кўрган вақтини ҳам табу ҳисоблашган. Шу билан бирга янги туғилган бола, касал киши, ўлган киши ҳам табу ҳисобланган. Инсон табусининг эътиборга молик мисоллари сифатида 1887 йил Камбоджа қироли аравасидан йиқилиб, ҳушидан кетганида кўркув ва ҳурмат сабабли ҳеч ким қиролга ёрдам бермаганини, шунингдек, 1800 йил Корея қиролининг белида чиққан бир ярага кўркув ва ҳурмат сабабли тегилмагани ва натижада бу қиролнинг ўлимига сабаб бўлгани келтирилади.

Учинчиси ашё, нарса, яъни кийим, асбоб, қурол, дарахт, ўсимлик, уй ва баъзи жойларга оид табулар бўлиб, бир инсоннинг мунтазам ишлатган нарсалари бошқа инсонлар учун табу, деб белгиланган.

Диншунос олимларнинг фикрига кўра, яхудийлик динидаги шанба кунига оид таъқиқлар – олов ёқмаслик, гўшт билан сутни биргаликда истеъмол қилмаслик, христианликдаги баъзи эътиқодлар – иконаларга, санамларга, ҳайкалларга тегинмаслик, Исо алайҳиссаломнинг вафот қилган куни деб ҳисобланган жума куни гўшт емасликни табу билан боғлашган. Шунингдек, Ҳиндистондаги “муқаддас” деб билинган нарсаларга фақат роҳиблар ва дин арбобларининг тегиши мумкин деб ҳисобланишининг илдизи ҳам табу эътиқодига бориб тақалади (Фрейд З., 1991:36).

Табунинг келиб чиқиши, мазмуни ва моҳиятини тушунтириб берадиган бир қанча қарашлар мавжуд. Масалан, Ж.Фрейзернинг фикрига кўра, табунинг келиб чиқишига сеҳр-жодунинг таъсири бор, деб таъкидлаган бўлса, Э.Тейлорнинг ёндошуви эса табу бу – муқаддас қоида ҳисобланган. З.Фрейд табуни психоаналитик талқин қилиб, унинг жамиятда ибтидоий ахлоқ шаклини ва цивилизациясини

ишга солувчи механизм ролини бажарганини таъкидлаган. Б.Малиновский эса ўз қарашларида, табуни кишилиқ жамиятининг ижтимоий назорат шаклларида бири сифатида талқин қилган.

Демак, табу таъқиқларининг илдиэлари узок тарихга бориб тақалади. Улар одамларнинг муайян тушунчалари негизида пайдо бўлиб, уларнинг борлигига ақлий бир исбот ҳам келтирилмайди. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, тотемизм доирасида ижтимоий алоқаларни тартибга солувчи бутун бир таъқиқлар тизими – табу дейилади (Яблоков И., 1998:90).

Чегарасиз эркинлик, чексиз ҳуқуқ тушунчаси тарихнинг ҳеч бир даврида ҳаётийлигини давом эттира олмаган. Инсонлар ўзлари учун истаган нарсаларни бошқаларнинг ҳам истаётган нарсаси бўлишини маъқул бир ҳолат сифатида қабул қилишган. Шу сабабли ҳар бир киши ўз эҳтиёжини қондира олиши учун жамиятда инсонлар орасидаги муносабатларда бир қанча чегаралар белгиланган.

Монотеистик динларга назар солсак, уларда қонуний кучга кирган диний таъқиқлар жамиятнинг ажралмас қисмига айланган. Ҳар бир жамият аъзоси ушбу таъқиқларга бўйсунишга мажбур, уни бузиш натижаси эса жазо билан яқунланадиган бўлди. Ахлоқий нуктаи назардан таъқиқ ҳар бир инсонга ўз хатти-ҳаракатларини ўйлашга, баҳолашга қодир бўлгани учун ёзилган ва ёзилмаган қонунлардан иборат (Энеева Е., 2000:31).

Жаҳон динлари пайдо бўлган даврдан бошлаб, бутпарастликдан фарқли равишда, янги ахлоқий нормалар юзага келди. Ушбу ахлоқий нормалар барча динларнинг муқаддас китобларида ўз аксини топган.

Илоҳий динлар тарихига қаралса, илк буйруқлардан бири таъқиқ шаклида бўлган. У ҳам бўлса Одам алайҳиссаломга белгиланган дарахт мевасидан емаслик борасидаги таъқиқ бўлгани кўзга ташланади.

Динлардаги таъқиқлар, чегаралар ҳам ўзига хос бир маъно ва мазмунга эга. Илоҳий динларнинг барчасида таъқиқлар мавжуд. Жумладан, яҳудийлик ва христианликдаги “ўнта аҳд” номи билан танилган амалларнинг ярми таъқиқлардан иборат. У бир неча минг йиллардан бери муайян жамият ва дин вакиллари ўртасида ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган қоидалар сифатида ардоқланиб келинмоқда.

Яҳудий халқи уч минг йилдан кўпроқ вақт давомида яшаб келмоқда. Уларнинг ҳаёт тарзи,

фалсафаси, ахлоқ меъёрлари, тақвими, болаларга таълим-тарбия бериш ва ўтмишига, яъни тарихига назар ташлаши – яҳудий урф-одатлари “масорет Исраэль” ёки “мошерет Исраэль” – яҳудий тилидан анъана, етказиш, мерос, яҳудий мероси тушунчаси бирлаштиради. Яҳудий урф-одатларининг асослари Тавротда баён этилган (Германа Брановера, 1998:12).

Яҳудий анъаналарида “галаха” тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, уни “ўзини тутиш тартиб-қоидаси”, деб таржима қилиш мумкин. “Галаха” ҳар бир яҳудий учун мажбурий бўлган қонун-қоидалардир (Германа Брановера, 1998:17).

Шунингдек, иброний тилида “Таврот” сўзининг маъноларидан бири “кўрсатма”дир. Ушбу кўрсатмалар доим Тавротда феълнинг буйруқ майли шаклида тузилган ва шунинг учун бу қоидалар иброний тилида “мицва” – кўпликда “мицвот” – буйруқ, “цав” сўзидан – “тартиб” деб номланган.

“Мицва”ларнинг умумий сони 613 тани ташкил этади. Анъана нуктаи назаридан ҳар бир яҳудийнинг кундалиқ хатти-ҳаракати 613 амрнинг бажарилиши билан белгиланади. Амрларнинг бир нечта турларга бўлиниши мавжуд. Улар буйруқ ва таъқиқлардан, амрлардан иборат. Иброний тилида улар “асэ”, яъни “бажар” ва “ло таасэ”, яъни “қилма”, деб номланади. Мажбурий буйруқлар сони инсон танасининг аъзолари сонига кўра 248 тага, таъқиқланганлар сони эса йил ичидаги кунлар сонига кўра 365 тага тенг. Шунингдек, Таврот асосида донишмандлар томонидан белгилаб қўйилган 7 та амр – “мицвот дерабана” мавжуд. Шу билан биргаликда, инсоннинг Худо билан муносабати, одамлар ўртасидаги муносабатлар, маълум бир вақт, жой ва ҳоказоларга оид буйруқлар ҳам мавжуд. “Мицво”лар орасида инсонларнинг ахлоқий ҳуқуқ-атвориға тегишли бўлган ўнта буйруқ алоҳида ажралиб туради.

Яҳудийлик нафақат яҳудий халқининг дини, балки ахлоқий ва мафкуравий ҳамда амалда ушбу таълимот тарафдорлари ҳаётининг барча жиҳатларини тартибга солувчи қонунлар тўпламидир. Яҳудийлар нуктаи назарида яҳудийликнинг ўзи қонундир. Шундай қилиб, яҳудийликда мавжуд бўлган таъқиқлар яҳудий жамиятининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Дунё динлари ичида эътиқод қилувчилар сони энг кўп бўлган христианлик динининг барча йўналишлари ва кичик гуруҳларини ҳам

умумий тарихий илдизлар, таълимотининг баъзи қоида ва диний ҳаракатлари бирлаштиради (Радугин А., 2000:93).

Христианлик таълимотида таъқиқ, сўзи гуноҳ тушунчаси билан боғлиқ. Таъқиқ – бу гуноҳ ва хатонинг натижасидир. Фаровонлик эса тўғри йўлга бошловчи кучдир. Таъқиқларга амал қилиш эса фаровонлик йўлининг бошланишидир. Христианлик таълимотининг асосий қоидалари бўлмиш 12 та ақида ва 7 та муқаддас маросим 325 йилдаги биринчи Никея кенгашида ва 381 йилдаги иккинчи Константинопол кенгашида қабул қилинган. Кейинги кенгашлар ушбу ақидаларни талқин қилишда фақат маълум тузатишларни киритган (Радугин А., 2000:93).

Христианлик динидаги таъқиқлар амалларнинг кўпайиши билан эмас, балки маънавий ва руҳий юксалиш билан боғлиқ. Таъқиқлаш маълум бир ҳаракатни қилмаслик талабидир. Черковда эса таъқиқлар тизими черков қонунлари билан белгиланади. Таъқиқлар ўсишнинг бир шарт бўлиб, христианликда энг катта таъқиқ бу гуноҳ ишдан тийилиш саналади. Бунга мисол ўлароқ улар биринчи навбатда Қадимги Аҳдда Худо томонидан Исроил халқига қўйилган қатъий таъқиқларни келтиришади. Янги Аҳд даврига келиб эса, инсонлар ҳаётига енгилроқ турдаги таъқиқлар кириб келган. Дастлаб уларнинг аксарияти қатъий таъқиқлар, яъни “мумкин эмас” шарт билан эмас, балки, маънавий-ахлоқий йўналтириш орқали психологик таъсир йўли воситасида, яъни “бу ёмон”, “бу гуноҳ”, дея ўз таъсир кучини ўрнатган.

Барча монотеистик динлар каби христианлик таълимотида ҳам ўзига хос таъқиқлар тизими шаклланиган. Ушбу таъқиқлар эса, жамиятда инсоннинг маънавий ва ахлоқий, шахсий фазилатларининг шаклланишида хизмат қилади, ижтимоий ҳаётда ва христиан жамиятининг ривожланишида катта роль ўйнайди. Б.Поршневининг фикрича, таъқиқлар инсон руҳий онгини ривожланишида, жамиятда инсонлар билан алоқа ўрнатиш ва тенгликка ўргатади (Энеева Е., 2000:10).

Ислом динида ҳам таъқиқлар мавжуд бўлиб, улар асосан “ҳаром” сўзи билан ифодаланган. Мусулмон кишининг ҳаётини тартибга солувчи ва фаровон ҳаёт кечириши учун амал қилиши керак бўлган барча амаллар шариат қонунлари билан белгилаб қўйилган. Ушбу қонунлар асосий тўрт манба Қуръон, сунна, ижмо ва қиёс асосида

шаклланиган. Фикҳий манбаларда инсонларнинг амаллари “жоиз” ёки “жоиз эмас”лиги нуқтаи назаридан бир нечта категорияга бўлиниб, улар фарз, вожиб, суннат, мубох, танзихий ва таҳримий макрух ва ҳаромдан иборатдир. Уларга қуйидагича таърифлар берилган:

Фарз – қатъий далиллар Қуръон оятлари билан собит бўлган амаллардир. Фарзга амал қилиш шарт. Фарзни инкор қилиш куфр, узрсиз тарк қилиш катта гуноҳ ва фосиқликдир. Энг катта савоб фарз амалларга берилади;

Вожиб – фарз каби бажариш қатъий талаб қилинган, лекин далиллар фарзга нисбатан кучсизроқ бўлган амаллар. Масалан, фитр садақаси ва қурбонлик кабилар;

Суннат – Муҳаммад (с.а.в.)нинг тутган йўллари дир. Унинг ҳукми – фарз ёки вожиб бўлмаса-да, уни бажаргани учун банга савоб ваъда қилинган;

Нафл – бирор ишни қилса савоб, қилмаса гуноҳ бўлмаган амаллардир. Масалан, нафл намозлар каби. Нафл ибодатлар фарз ибодатлардаги нуқсонларни тўлдирувчи ҳисобланади. Баъзи уламолар “нафл” ўрнида мустаҳаб атамасини ҳам қўллашади;

Мустаҳаб – Муҳаммад (с.а.в.)нинг гоҳида қилиб, гоҳида тарк қилган ва салафи солиҳлар хуш кўрган амаллари. Уни “мандуб”, “одоб” ёки “фазилат” деб ҳам атайдилар. Баъзи уламолар уни суннатул ҳуда ва суннатул-заъиддан паст даражада туради, десалар, бошқа уламолар суннатул-заъид мустаҳаб маъносидаги амалдир, деганлар. Мустаҳаб ҳам савобли амал бўлиб, уни тарк қилишни уламолар асло макрух, деб билишмаган;

Мубох – қилинса ҳам, қилинмаса ҳам дуруст бўлаверади. Ундан киши савоб ҳам, гуноҳ ҳам топмайди. Қилиш-қилмаслик банданинг ихтиёрида бўлади. Масалан, ҳалол таомларни ейиш, ҳалол ичимликларни ичиш, ўтириш, туриш, юриш ва зарарсиз сўзларни сўзлаш каби;

Макрух – қатъий бўлмаган далиллар билан ундан тийилиш талаб қилинган амал. Макрух амал иккига: макруҳи таҳримий (ҳаромга яқин) ва макруҳи танзихий (ҳалолга яқин)га бўлинади;

Ҳаром – тарк қилиш қатъий талаб қилинган амал. Ҳаромни тарк қилган савоб олади, амалга оширган гуноҳкор бўлади. Масалан, ноҳақ одам ўлдириш, одамзотга ва ҳайвонотга зулм қилиш, ғийбат қилиш каби. Ҳаром иккига бўлинади: қатъий далиллар билан собит бўлган ҳаром, у фарзнинг муқобилида туради. Яъни, унга рия

қилиш фарз даражасидаги амалдир. Иккинчиси қатъий бўлмаган далиллар билан собит бўлган ҳаром, уни макруҳи таҳримий ҳам дейилади. У вожибнинг муқобилида бўлади. Яъни, унга риоя қилиш вожиб даражасидаги амал ҳисобланади (Аҳмад Ҳодий Мақсудий, 2023).

Юқорида таҳлил қилиб ўтилган ислом динидаги ҳаром ва макруҳ тушунчалари айрим тадқиқотларда “табу” тушунчаси билан бир хил деган хулосалар келтирилади.

НАТИЖА

Таҳлиллар асосида айтиш мумкинки, ислом динидан бошқа динларда илгари сурилган диний таъқиқлар асосан муқаддаслик тушунчаси ва ашёга нисбатан ҳурмат ва қўрқув асосига таянади. Машҳур француз социологи Э.Дюркгейм (ваф. 1917) фикрига кўра, табу – муқаддас ва муқаддас бўлмаган иккита алоҳида дунёни юзага келтиради ҳамда ушбу икки дунё орасида бир чегарани белгилаб беради. Баъзи диний маросимларнинг мақсади ушбу икки дунёнинг бир-бирига аралашиб кетишининг олдини олиш бўлади. Бу шаклдаги ибодатлар эътиқод қилувчиларга у ёки бу турдаги ишларни қилишга буюрмайди, балки аксинча қилмасликни буюради.

Табу эътиқодининг айрим кўринишлари ислом динидаги аҳкомларга ўхшашлик жиҳатлари мавжуд бўлса ҳам, улар ислом дини нуқтаи назаридан хурофот сифатида қаралади. Бу исломнинг асл эътиқоди ва ҳукмлари доирасида ўрганилмайди.

Диний таъқиқлар ҳаётимизнинг барча соҳасини қамраб олган. Масалан, ижтимоий муносабатлар, оилавий масалалар, юриш-туриш, савдо алоқалари ва бошқалар. Бу ҳақда Қуръон карим ва ҳадисларда жуда кўп мисоллар келтирилган. Масалан, Нўъмон ибн Башир розияллоҳу анҳу ривоят қилади: «Мен Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг: “Ҳалол аниқ, ҳаром аниқ. Аммо уларнинг ўртасида шубҳали нарсалар бор. Кўп одамлар уни билмайдилар. Ким шубҳали нарсалардан сақланса, дини ва обрўсини сақлабди. Ким тўсиқ атрофидаги чўпонга ўхшаб шубҳали нарсаларга ўралашиб қолса, унга тушиб қолади. Огоҳ бўлингларки, ҳар бир подшоҳнинг чегараси бўлади. Аллоҳнинг Ердаги чегараси У Зот ҳаром қилган нарсалардир. Огоҳ бўлингларки, танада бир парча гўшт бор. Агар у тузалса, бутун тана тузалади. Агар у бузилса, бутун тана бузилади.

Огоҳ бўлингларки, у қалбдир”, деганларини эшитганман». (Имом Бухорий, Муслим, Сунаи соҳиблари, Аҳмад, Доримий, Ибн Ҳиббон ва Байҳақий ривоят қилган). Ушбу ҳадисдан кўринадики, Аллоҳ таоло томонидан берилган барча нарсалар инсонлар учун ҳалол ва ҳаром категориясига ажратилган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, инсоният пайдо бўлибдики, доимий равишда баъзи хатти-ҳаракатларга нисбатан таъқиқлар ва рухсат берилган ҳаракатлар мавжуд. Бу эса ўз ўрнида барча динларда ўз аксини топган. Ҳар бир жамият ушбу турдаги таъқиқларнинг мақсадини ўзига хос тарзда кўриб чиққан ва ҳозирги кунга қадар давом этмоқда.

Таҳлиллар асосида диний таъқиқлар жамиятнинг барча соҳалари билан ҳамбарчас боғлиқ ва инсон ҳаётининг ижтимоий, иқтисодий ва психологик жиҳатларига кучли таъсир қилади дейиш мумкин. Монотеистик динларда таъқиқланган амалларнинг умумий хусусияти шундаки, ҳар бир дин ўз тарафдорларининг ҳаётини фаровонликка йўналтиради ва жамиятда соғлом муҳитнинг шаклланишига олиб келади. Диний таъқиқлар жамият ҳаётининг ажралмас қисми бўлиб, ахлокий қонун ва дунёвий қонунчилик меъёрларининг барча турларини ўз ичига олган шакл-нормалар тизими сифатида эътироф этилади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Яблокова. М. (1995). Основы религиоведения. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Под общ. ред. Москва.
2. Фрейд З. (1991). Психоанализ. Религия. Культура. Москва.
3. Токарев С. (1964). Религия в истории народов мира издательство политической литературы. Москва.
4. Токарев Р. (1992). Ранние формы религии. Москва: Политиздат.
5. Кошечева М. (1998). Три мировые религии: Буддизм, Христианство, Ислам. Москва.
6. Эннеева Е. (2000). Этика запрета в исламе. Автореферат. Санкт-Петербург.
7. Радугин А. (2000). Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. Москва: Alma mater.
8. Васильев Л. (2000). История религии Востока. Москва: Книжный дом.
9. Германа Брановера. (1998). Еврейская традиция. Иерусалим.: “ШАМИР”.
10. www.krugosvet.ru/Энциклопедия кругосвет: универсальная научно-популярная энциклопедия.

11. ru.wikipedia.org/Материал из Википедии – свободной энциклопедии.
12. Ахмад Ходий Мақсудий. (2023). Ибодати Исломиё. Нашрга тайёрловчи: О.Сотволдиев. Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси матбаа бирлашмаси.

REFERENCES

1. Yablokova, M. (1995). Osnovi religiovedeniya. Uchebnoye posobiye dlya studentov visshix uchebnix zavedeniy. Pod общ. red. Moscow.
2. Freyd Z. (1991). Psixanaliz. Religiya. Kultura. Moscow.
3. Tokarev S. (1964). Religiya v istorii narodov mira izdatelstvo politicheskoy literaturi. Moskva.
4. Tokarev R. (1992). Ranniye formi religii. Moscow: Politizdat.
5. Кошчеева М. (1998). Tri miroviye religii: Buddizm, Xristianstvo, Islam. Moscow.
6. Eneyeva Ye. (2000). Etika zapreta v islame. Avtoreferat. Sankt-Peterburg.
7. Radugin A. (2000). Vvedeniye v religiovedeniye: teoriya, istoriya i sovremenniy religii. Moskva: Alma mater.
8. Vasilyev L. (2000). Istoriya religii Vostoka. Moscow: Book house.
9. Germana Branovera. (1998). Yevreyskaya tradisiya. Iyerusalim.: "SHAMIR" publishing house.
10. www.krugosvet.ru/Энциклопедия krugosvet: universalnaya nauchno-populyarnaya ensiklopediya.
11. ru.wikipedia.org/Материал из Википедии – свободной энциклопедии.
12. Ahmad Hadi Maqsudi. (2023). Ibodati Islomiyya. Prepared for publication by O. Sotvoldiev. Tashkent: International Islamic Academy of Uzbekistan publishing house.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИНИНГ
“МОТУРИДИЙЛИК” ЖУРНАЛИ

Мазкур нашр олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларининг
профессор-ўқитувчилари, докторантлари, мустақил тадқиқотчилари, магистрантлари,
талабалари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Таҳририят фикри муаллиф нуқтаи назари билан бир хил бўлмаслиги мумкин.
Журналдан кўчирма олинганда манба қайд этилиши шарт.

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матуридизм

2/2023

Бош муҳаррир: **Ж.Каримов**

Муҳаррир: **З.Фахриддинов**

Нашр учун масъул: **З.Арслонов**

Чет тилларидаги матнлар муҳаррири: **О.Сотволдиев**

Дизайнер-саҳифаловчи: **З.Ғуломов**

Манзилимиз: Ўзбекистон халқаро ислом академияси Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази,
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.

Тел: (+99871) 244-35-47, (+99871) 244-35-36. **Web:** www.maturidijournal.uz

E-mail: info@moturidiy.uz

Нашриётнинг лицензия рақами АИ № 0011. 06.05.2019 йил.

Босишга 27.06.2023 йил рухсат этилди. Бичими 60×84 1/8.

Ризограф усулда босилди. Шартли босма табағи 10,2.

Нашр табағи 10,4. Буюртма № 06.

Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон халқаро ислом академияси ”
нашриёт-матбаа бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.